

Фольклорна проза у науковому доробку Івана Франка

Іван Франко – одна з найпомітніших постатей не тільки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а й цілої історичної епохи. Про нього вже написано багато праць, однак не всі грані його діяльності висвітлені повною мірою. Це стосується й доробку в галузі фольклористики, передусім народної прози. Позатим вона ставала предметом наукових студій ученого, щоправда, дехто вважав зацікавлення наративами Франка-дослідника незначними [3: 32]. Така думка сформувалася з огляду на недостатню розробку питання. Про ширше й глибше наукове розпрацювання народної прози свідчить хоча б перелік його праць: “Старинна романсько-германська новела в устах руського народу” [11: т. 26: 266–267], “Національний колорит у казках Бодяньського” [11: т. 34: 449–456], “Вій, Шолудивий Буняка і Юда Іскаріотський” [9: 50–55], “Bel parlar gentile” [11: т. 37: 8–20] та інших, а також чимало рецензій на дослідження українських та зарубіжних учених. Істотне місце І. Франко відводив розгляді окремих сюжетів у своїх працях зі старої, особливо апокрифічної літератури. Як “син народа” він також добре знав його життя, звичаї, обряди, пісні, а різноманітні розповіді для нього – “се барвиста мозаїка довших або коротших оповідань” [11: т. 37: 9].

Кожна людина має у своєму житті нагоду безпосередньо прилучитися до усної словесності, її творчого акту. Найпростіша і наймасовіша форма – усне оповідання – розповідь очевидця чи учасника тих або інших подій. Якщо зміст повідомлення відповідає певним суспільним потребам, воно відриває творця його початкового тексту, живе самостійним життям і переходить у факт суспільної свідомості. Твори таким способом стають фольклором, складаючи і поповнюючи незмірний обшир народної прози, різноманітної за жанрами та способом відтворення в них дійсності. На це багатство спеціально звернув увагу І. Франко як з практичного, так і з теоретичного боку. Скажімо, щодо останнього, то він один із перших в українській фольклористиці виклав основні міркування з дефінітивних та класифікаційних проблем у передмові до зібрання галицьких народних казок О. Роздольського, опублікованих у першому томі “Етнографічного збірника”. Запропонована ним концепція системи жанрів народної прози, критерії її диференціації не втратили актуальності і сьогодні.

Франкова теорія народної прози з’явилася, безперечно, не на порожньому місці, вона ґрунтувалася на висновках його попередників. Йому, скажімо, був добре відомий “філософський поділ всієї словесності за змістом” М. Драгоманова, викладений 1876 року у вступній статті до збірника “Малорусские народные предания и рассказы”. Згідно з ним фольклорну прозу погруповано на: а) “матеріали народної науки, знань і понять, хоча б іноді й виражених у художній, напівфантас-

тичній формі” [4: XIX]; б) “народне мистецтво з метою суто естетичною” [4: XXII], тобто казковий матеріал; в) проміжна група – билини (історичні перекази, легенди, що стоять ближче до мистецтва слова) і перекази про місцевості, які однаковою мірою поєднують у собі особливості першої та другої груп.

Звичайно, систематизація народної прози М. Драгоманова була свого часу помітним кроком уперед. І. Франко висунув одну з найповніших на той час і науково обґрунтовану власну класифікацію фольклорної прози. В її основу він поклав літературні форми, відповідно до яких в оповідальній творчості виділив казки, легенди, новели, фацеції, оповідання міфічні, оповідання про особи, події та місцевості історичні, байки звірячі, притчі та апологи [10: 1–3].

Під казками І. Франко розумів оповідні твори, у яких “дійсність перемішана з чудесним елементом”, до того ж, уважав їх “виплодом фантазії”. Дослідник чітко розумів, що предметом казки є незвичайне, дивовижне, а події і персонажі здебільшого вигадані. Отже, тут вбачалася її естетична – розважальна функція. Якщо керуватися сучасними поглядами казкознавців, то під Франкову дефініцію найбільше підходить жанровий різновид чарівних казок. Учений спостеріг, що традиційна композиційна структура цих творів багатосюжетна, відмінна від побудови малосюжетних казок, які він назвав “новелами”. До них він зарахував оповідання “без примішки чудесного елемента”, основані “на тлі побутовім”, часто перейняті “тенденцією соціальною, рідше національно-політичною або церковно-конфесійною”. Окрім того, вони відрізняються засобами образного зображення.

Говорячи про новели, підкреслимо, що в часи І. Франка, зрештою, й опісля, у цей термін вкладали широке поняття, яке охоплювало також власне оповідання, фацеції. Частина сучасних фольклористів вважає, що під цим терміном треба розуміти соціально-побутову казку [13: 58], інші виділяють казки-новели та соціально-побутові казки [1: 373]. У цих творах І. Франка цікавив передусім “місцевий елемент”. Так, уже в одній зі своїх ранніх праць “Старинна романсько-германська новела в устах руського народу”, порівнявши варіанти новели про усмирення непокірної, відомі у різних народів, він відзначив своєрідність українського опрацювання теми: “Руському народові, котрий так багато і так довго терпів, ненависна всяка неволя і всяке насильне поневолення. Він сам бідний і упосліджений, стараєсь у всіх творах свого багатого духу будити симпатію і співчуття до бідних і упосліджених” [11: т. 26: 278].

І. Франко виокремив також “байки звірячі”, оскільки ті відзначаються високим ступенем дидактизму та моралізаторства, а “героями виступають звірі або інші неодушевлені річі”. Підставою до виділення “байок звірячих” стало їхнє походження, адже вони виникли в глибоку давнину як розповіді з досвіду мисливців, що служили для передачі молодим знань про поведінку тварин, полювання на них. Згодом антропоморфізм виявився в уподібненні поведінки тварин людській. Неспроста письменник назвав цикл своїх казок для дітей “Коли ще звірі говорили” [11: т. 20: 74–172]. Один із розділів має назву “Байка про байку”, спеціально присвячений характеристиці морально-етичного значення казки і байки в житті всього народу. “Не тим цікава байка, що говорить неправду, – писав він, – а тим, що під лушпиною

тої неправди криє звичайно велику правду. Говорячи про звірів, вона одною бровою підморгує на людей...” [11: т. 20: 169]. І далі вказував, що “оті простенькі сільські байки, як дрібні, тонкі корінчики вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності. Тисячі річей у житті забудете, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуся оповідали байки, не забудете до смерті” [11: т. 20: 170]. Зараз дослідники назвали цей генетично найдавніший різновид казками про тварин, а термін “байка” закріпився переважно в літературній творчості.

За характером зображуваного до казкової прози наближаються фацеції та анекдоти. Їхню основу становить вимисел чи, за І. Франком, “гра слів”. Термін “фацеція” (від лат. *facetia* – жарт, дотеп) охоплював уснопоетичні зразки гумористично-сатиричного змісту. До речі, він поширений у Західній Європі і походить від збірки “Фацеції” (1452) італійського письменника П. Браччоліні. І. Франко, який добре знав європейські літератури, поширив цей термін на народні оповідні твори, проте паралельно вживав і “анекдот”. Останній термін закріпився в сучасній українській фольклористиці у значенні короткого сатиричного або гумористичного усного оповідання про смішний випадок чи подію. Генетично анекдот пов’язаний з казкою, про що наголошував І. Франко, але, на його думку, “локальний колорит в них далеко сильніший, ніж у новелах і певно між ними знайдеться далеко більше виплодів нашого рідного поля, ніж між новелами” [10: 2]. У рецензії на збірку анекдотів, яку впорядкував В. Гнатюк, він підкреслив: “Є се найбагатший збірник народних анекдотів, який має досі слов’янська етнографічна література. Дотеперішні збирачі мало звертали уваги на ті дрібні твори, що, однак, мають дуже велике культурно-історичне значення” [11: т. 32: 21].

Фольклористи першої половини XIX ст. інколи не розмежовували легенд і переказів. Траплялись випадки, що один і той самий твір відносили то до жанру легенд, то до переказів, то до казок. Зважаючи на термінологічний різнобій, І. Франко чітко окреслив поняття легенди. Він наголосив, що в її основі немало фантастичного, оскільки важливим елементом сюжету стало чудо чи чудесне. Сюжети нерідко брали з Біблії, своєрідно інтерпретуючи: створення світу, про Адама і Єву, чудесні явища як наслідок дій Христа, апостолів і святих. Усе це дало підстави І. Франкові визначити легенду як оповідання, в яким дійсність “перемішана з чудесним, але взятим з обсягу виображень і вірувань церковно-релігійних” [10: 2]. Отже, учений вказав на об’єктивний змістовий чинник диференціації легенд – християнські вірування. У радянські часи оповідні твори з християнським підкладом залишилися поза дослідницьким полем, бо їх вважали містичними, ірреальними. З тієї причини термін “легенда” було спроектовано на світську історію, яка ґрунтувалася, головню, на домислі. І. Франко ж усі народні твори про історичні особи, події, місцевості незалежно від міри домислу зараховував до переказів (Sage). Цю думку поділяли в українській фольклористиці першої половини XX ст., її дотримується і автор цієї статті, оскільки важко розмежувати історичну народну прозу на легенди та перекази за ступенем вірогідності зображуваного з огляду на його суб’єктивність. Цінність переказів І. Франко вбачав не в певних незначних історичних даних, а в художньому

відображення дійсності. Твори усної словесності не копіюють фактів, а відтворюють їх у специфічній художній формі. Про цю ознаку переказів дослідник зазначив, що “інколи в тих оповіданнях кристалізуються в белетристичній формі погляди і осуди люду про певні історичні особи, і в такому разі ті оповідання мають дійсну вартість як причинки до характеристики впливу даних подій і осіб на народ” [10: 3].

Щодо фольклорної прози, яка ґрунтувалася на дохристинських віруваннях, не було конкретно закріпленої дефініції. Її означували то “оповіданнями мітичними”, то “демонологічними”, хоча вкладалось у них однакове поняття. “Звісно, – наголошував І. Франко, – називаючи ті оповідання мітичними, ми мусимо згори звернути увагу на те, що для питомої праслов’янської чи праруської дохристиянської мітології в них найдеся дуже небагато матеріалу; може бути, що якесь зерно такої мітології в них і є...” [10: 2]. Далі вчений акцентував на міжнародних сюжетах, мотивах, образах, які лягли в основу цих оповідань, і що з них важко вилуштити “національне” зерно. Недооцінка національного аспекту подібних творів, очевидно, данина старій міграційній теорії.

Отже, Франкова концепція класифікації народної прози стала однією з перших в українській фольклористиці, яка охопила весь спектр народної прози. Щоправда, деякі запропоновані дефініції не знайшли належного місця в сучасному науковому лексиконі, оскільки вони суттєво не вирізняли матеріал, який ними означувався (фацеція, новела), їх заступили близькі, більш загальні та універсальні терміни (анекдот, казка). Інші ж жанри набули повноправного статусу у фольклористиці і стали предметом подальших наукових студій.

Окрім теоретичної розробки народної прози, І. Франко заявив про себе насамперед як пильний збирач. У листі до І. Коперницького від 27 грудня 1883 року він писав: “Займаючись більше як дванадцять років збиранням етнографічних матеріалів, а тепер також порівняльними студіями над етнографією слов’янською, і передусім українською, нагромадив дотепер досить значну кількість цікавих матеріалів (пісень, оповідань, приповідок, анекдотів, вірувань, забобонів і подібних). Усього було б на які два або три томи такі, як томи “Збірника відомостей до крайової антропології” [11: т. 48: 391]. Власне, польові спостереження дали йому підстави до глибокого осмислення та узагальнення фактографічного матеріалу. Його записи цінні з погляду представлення жанрів, тематики, географії, часу та місця фіксації.

Уважний аналіз зібраних джерел показав, що переважна їх більшість припадає на ранній період діяльності І. Франка, – 70–80-ті роки XIX ст. Це записи переважно від батька й матері, а також односельців. Необхідно зауважити, що для фіксацій від батьків характерне відтворення почутого з пам’яті, оскільки він у дитячі роки не нотував оповідні твори на папері. Особливістю є й те, що в Нагуєвичих зосередив свою увагу здебільшого на легендах та переказах. Так, скажімо, від матері Марії він подав народні версії про створення смереки, вовка і вільхи, звідки взялися бджоли, про Пилата, про Христові муки, про святого Миколая [2: 124; 5: 181–182]. Батько Яків розповів про святого Валентія, кілька варіантів переказів про напади татар на Підгір’я [5: 185–186]. Репертуар від різних нагуєвицьких селян І. Франко

представив легендами з дотриманням діалекту – про всесвітній потоп, чому каня просить дощу. Дещо менше він зафіксував у рідному селі анекдотів, проте вони відзначаються регіональною специфікою, національним колоритом, для прикладу, сюжети – бойки перед сповіддю, бойко в костелі, у кого більше свят. Цілий цикл гумористичних народних творів пов'язаний з паном Каньовським. Левова частка матеріалу оформлена за всіма правилами фольклорного запису, тобто безпосередньо з уст народу, з дотриманням діалектних рис вимови. Це стосується записів з Ясениці Сільної, Дрогобича, Рави-Руської, Батятич, Довгополя, Ценеви, Коломиї тощо. Під кожним зразком подавав І. Франко паспортні відомості, щоправда, інколи вони були неповними, скажімо, бракувало зазначення прізвища інформатора, року запису. Прикметно, що він записував оповідні твори від різних соціальних верств населення, переважно від простих селян, однак не уникав і сільських священиків (М. Рошкевич з Лолина, Л. Шанковський з Дуліб).

Особливого значення І. Франко надавав легендам – творам з християнським релігійним змістом, у центрі яких був образ святого, тема чуда, яке він здійснював. У них немає канонічного тлумачення біблійних подій і персонажів, а утверджується народне їх розуміння. За складом сюжетів записи легенд умовно поділяються на кілька тематичних груп: 1) про створення світу (“Бог і біда”, “Спірка Бога з чортом при творенні світа”); 2) про тварин, де пояснюється їх походження чи особливості (“Відки взялися пчоли”, “Чому каня просить дощу”); 3) про всесвітній потоп (“О поті і однорозі”); 4) про Ісуса Христа і святих (“Ще дещо про Христові муки”, “Святий Валентій” та ін.). Є серед Франкових фіксацій і твори на філософську чи морально-дидактичну тематику, скажімо, “Що таке вічність”, “Чоловіка не наситиш”.

У фольклористичному доробку І. Франка у жанрі переказів ключовими виявилися дві теми – про боротьбу українців проти монголо-татарського і турецько-османського поневолення та опришківська. Перша репрезентована трьома текстами про напади татар на Підгір'я, друга – згадками про давніх опришків, про Мирона Штолу тощо. Осібно стоїть запис, у якому йдеться про повстання в Путилові.

Демонологічні оповідання цікавили І. Франка передусім з огляду на жахливі 1830-ті роки, оскільки тоді довкіл лютувала холера. Страх селян з Нагуєвичів та прилеглих сіл призвів до жорстокої розправи над “упириями”, які нібито наслали пощесть на місцевих жителів. Таке страшне народне горе породило різні незвичайні оповіді, що скристалізувалися в сюжетах про упира з Бусовищ, про холеру в Ясениці, про суд над невинними людьми.

Тематичний зміст анекдотів, які записав І. Франко, різносторонній і багатий. Він дає можливість виділити кілька груп. Чимала частина творів присвячена висміюванню людської дурості. До них відносяться сюжети про нерозумних людей, а також злих, лінивих, п'яниць (“Хиба”, “Проклін”, “Не цюлуй”). Велика кількість анекдотів відображає недоречні вчинки представників різних національностей – німців, євреїв, росіян (“Півтора кія”, “Порада”, “Як у москалів кури піють” та ін.).

Отже, як видно з викладу, І. Франко представив науковій громадськості різні жанри народної прози, меншою мірою казки. Щоправда, наміри зібрати й опублі-

кувати казковий матеріал він мав давно, про це ділився своїми планами з М. Драгомановим у листі від 5 квітня 1892 року: “Я нетерпливо дожидаю віча на Вижниці, а коли його не буде, то літом виберуся в ті сторони з запасом грошей і буду полювати на рукописі, а також на казки. Бажав би після приповідок зладити і видати збірку галицьких казок і вже тепер нотую собі імена народних оповідачів, до котрих опісля удамся, щоб позаписувати їх скарби. У нас на сім полі, як самі знаєте, зроблено дуже мало, та й то більше поляками (Войціцький, Кольберг), ніж русинами” [11: т. 49: 329]. За нез’ясованих обставин цей задум так і не вдалося реалізувати. Проте представлений матеріал додає важливий штрих до збирацької діяльності І. Франка і підкреслює, що великий письменник був добре ознайомлений з оповідною традицією українців, закарбував її у своїй феноменальній пам’яті та передав у спадок наступним поколінням. Ці знання дали йому можливість глибоко осмислити весь спектр фольклорної прози, з’ясувати специфіку відтворення дійсності в ній, критерії диференціації.

Література:

1. Березовський І. Казка // Українська літературна енциклопедія: У 5 томах. – К., 1990. – Т. 2.
2. Галицько-руські народні легенди / Збір. В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1902. – Т. 12.
3. Дей І. Іван Франко і народна творчість // Іван Франко. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955.
4. Драгоманов М. Замечания о систематическом издании приведенный малорусской народной словесности: Предисловие // Малоросские народне предания и рассказы / Свод М. Драгоманова. – К., 1876.
5. Из уст народа // Жите і слово. – 1894. – Т. 2–3.
6. Колесса Ф. Українська усна словесність. – Едмонтон, 1983.
7. Опришки // Етнографічний збірник. – Львів; 1898.
8. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази. – Львів, 2003.
9. Франко І. Вій, Шолудивий Буняка і Юда Іскаріотський // Україна. – 1907. – Кн. 1.
10. Франко І. [Передмова до збірки] Галицькі народні казки / В Берліні пов. Бродського із уст народа списав Осип Роздольський // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. 1.
11. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
12. Франко І., Гнатюк В. Квестіонар для записування місцевих переказів // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – № 32.
13. Хланта І. Принципи класифікації і наукового видання соціально-побутових казок // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 5.